

ПРАВОВІ ОСНОВИ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ НА ЗАКАРПАТТІ

LEGAL PRINCIPLES OF THE FORMATION AND ACTIVITY OF SOVIET INTERNAL AFFAIRS BODIES IN THE TRANSCARPATHIAN REGION

Кульгавець Х.Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена правовим засадам встановлення радянських органів внутрішніх справ у Закарпатській області одразу після включення її територій до складу УРСР. На підставі нормативно-правових актів центральних та відомчих органів влади висвітлюються особливості діяльності ОВС, зокрема, їх специфічна функція, спрямована на ліквідацію українського націоналістичного підпілля. Подаються статистичні дані результатів боротьби з «політичним бандитизмом» на території Закарпатської області УРСР у період 1944–1950 рр.

Ключові слова: Закарпатська область, народна міліція, органи внутрішніх справ, ОУН, УПА, політичний бандитизм.

Статья посвящена правовым основам установления советских органов внутренних дел в Закарпатской области сразу после включения ее территорий в состав УССР. На основании нормативно-правовых актов центральных и ведомственных органов власти освещаются особенности деятельности ОВД, в частности, их специфическая функция, направленная на ликвидацию украинского националистического подполья. Подаются статистические данные результатов борьбы с «политическим бандитизмом» на территории Закарпатской области УССР в период 1944–1950 гг.

Ключевые слова: Закарпатская область, народная милиция, органы внутренних дел, ОУН, УПА, политический бандитизм.

The article deals with the legal principles of the formation of the Soviet internal affairs bodies in the Transcarpathian region after inclusion of its territory into the Ukrainian SSR. The features of the activity of internal affairs bodies, their specific function aimed at the elimination of the Ukrainian nationalist underground are elucidated on the basis of normative-legal acts of central and departmental authorities. Statistical data of “political gangsterism” on the territory of the Transcarpathian region during the period of 1944–1950 are given.

Key words: Transcarpathian region, people's militia, bodies of Internal Affairs, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, political gangsterism.

Постановка проблеми. Особливості діяльності ОВС на теренах західних областей УРСР у період 1944–1950 рр. зводилися до участі у процесі цілковитого утвердження комуністичного режиму в регіоні, а також (що було пріоритетним) ліквідації всіх опозиційних до цієї влади сил. Запеклий масовий опір українського збройного підпілля та його численних симпатиків був основною перешкодою у роботі радянських ОВС. Така специфіка роботи поширювалась й на новоприєдані до УРСР території, зокрема Закарпатську область. Зауважуємо, відносно інших західноукраїнських областей наявність українського підпілля у Закарпатській області була нечисленною, однак його діяльність була неприпустимою в умовах встановлення радянської влади.

Стан дослідження. Вивчення історії закарпатської міліції було предметом дослідження В. Бонкала [1], П. Бронтерюка [2; 3] та інших. Написані колишніми співробітниками ОВС наявні праці здебільшого містять матеріали про доблесть та звитяги міліції Закарпаття, залишаючи поза увагою проблеми їхньої діяльності. У роботах практично не висвітлюється специфічна функція радянських органів внутрішніх справ – протидія українському збройному підпіллю, представленому ОУН і УПА. Саме тому, мету статті вбачаємо у висвітленні особливостей діяльності

міліції Закарпатської області в умовах встановлення радянського режиму на основі архівних відомчих документів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до постанови РНК СРСР (Рада народних комісарів, з 15 березня 1946 р. – Рада міністрів – радянський уряд) і ЦК ВКП(б) від 24 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи щодо відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації», заздалегідь комплектувалися кадри партійних працівників і затверджувались оперативні групи, до складу яких входили працівники іще довоєнного складу обкомів партії і облвиконкомів, начальники управлінь і відділів НКВС/НКДБ. Вказаним документом передбачалось невідкладне відновлення обласних управлінь НКВС, зокрема, усіх західноукраїнських областей [4, арк. 66]. Відновлена система радянських ОВС західних областей УРСР уже наприкінці 1944 р., як і в довоєнний період, складалась із семи обласних управлінь (Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької областей), міських і районних відділів, містечкових (селищних) відділень НКВС.

Як відомо, за аналогією зі сценарієм, реалізованим 1939 р. у західних областях, після звернення до вищих органів влади СРСР та УРСР з «проханням»

про возз'єднання з Радянською Україною 29 червня 1945 р. Закарпатська Україна була включена до складу УРСР. Підставою включення послуговував чехословацько-радянський договір, ратифікований обома сторонами 27 листопада 1945 р. І вже 22 січня 1946 р. Указом Президії ВР СРСР за поданням Президії ВР УРСР у складі республіки була утворена Закарпатська область із центром в Ужгороді. Одразу ж, згідно з Указом Президії ВР УРСР від 25 січня 1946 р., на всій території Закарпатської області набуло чинності радянське законодавство.

Зазначимо, ще до офіційного проголошення 26 листопада 1944 р. Закарпатської України (ЗУ) вже у жовтні 1944 р. формувалися перші народні дружини та загони Народної міліції. Вищим органом влади Закарпатської України була Народна рада (НР), обрана 27 листопада 1944 р., яка складалась із уповноважених (міністрів), включаючи уповноваженого у справах внутрішньої і державної безпеки. І вже 29 листопада 1944 р. НРЗУ прийняла постанову «Про створення Народної міліції», в якій наголошувалося на обов'язковій організації органів міліції у кожному населеному пункті. Отже, цей нормативно-правовий акт став юридичною основою формування і становлення радянських ОВС і міліції на Закарпатті [1, с. 7].

Водночас, для охорони правопорядку у новоствореній квазідержаві – Закарпатській Україні, було сформовано Народну дружину ЗУ. Загони Народної дружини в окружних центрах краю мали в своєму складі від 50-100 до 150-200 дружинників, а у селах їхня чисельність становила від 3-5 до 15-20 осіб. Зазначимо, що в округах діяли уповноважені внутрішніх справ у складі окружних комітетів Народної ради, яким за аналогією підпорядковувались окружні відділи внутрішніх справ і Народна міліція. У селах краю ОВС були представлені станціями міліції у кількості 7-15 осіб кожна; одна станція міліції обслуговувала 3-4 населених пункти [5, арк. 61-72].

У своїй практичній діяльності ОВС і Народна міліція Закарпатської України керувались нечисленними нормативно-правовими актами НР та її місцевих комітетів. До того ж, деякі правові норми були запозичені у дещо зміненому (за твердженням заступника начальника відділу кадрів НКВС УРСР, «спотвореному») вигляді з радянського законодавства та з попереднього чеського законодавства [5, арк. 61].

Упродовж березня-квітня 1945 р. на основі постанови НРЗУ Народна міліція і Народна дружина об'єдналися, створивши Управління внутрішніх справ і Головної міліції Закарпатської України. Отже, після приєднання ЗУ до УРСР активізувалась організація радянських ОВС, проте укомплектування їх особового складу у Закарпатській Україні відбувалось повільно. Поповнення ОВС у ті роки відбувалося, як правило, за рахунок місцевих жителів, колишніх червоних партизанів, партійно-радянських активістів, демобілізованих червоноармійців. Утім, практично всі накази про призначення на посади містили застереження «тимчасово призначити» [1, с. 8].

З метою інспектування умов діяльності ОВС на Закарпатті у серпні 1945 р. прибув заступник на-

чальника відділу кадрів НКВС УРСР. У складеній ним довідці згадується про злиденне становище рядових міліціонерів. Тогочасна зарплата міліціонера становила приблизно 550 угорських пенге, а один буханець сірого хліба тоді коштував 100-120 пенге. Начальник відділу УМВС отримував 1400 пенге. На переконання посадовця, організаційно-правові основи діяльності ОВС і міліції ЗУ потребували докорінної реорганізації, адже були «засмічені елементами, які не викликали довіри» – колишніми жандармами, працівниками угорської, чеської поліції, торговцями, членами різних організацій і партій [5, арк. 68].

З метою зменшення кількісної та якісної неупорядкованості особового складу була розгорнута підготовка кадрів для органів внутрішніх справ, зокрема західноукраїнських областей. В УРСР діяли 10 спецшкіл і постійні курси. Серед них – Всеукраїнська школа НКВС СРСР у Києві, школи міліції в Одесі, Львові та Харкові, курси міліції в Чернівцях. У 1945 р. короткострокові курси з підготовки дільничних уповноважених міліції для західних областей УРСР закінчили 605 осіб, а для Закарпатської України – 224 [6, с. 58].

Відтак постановою від 4 серпня 1945 р. «Про відбір працівників органів НКВС-НКДБ для роботи в Закарпатській Україні» політбюро ЦК КП(б) У зобов'язало перших секретарів обкомів КП(б)У п'ятнадцяти центральних та східних областей УРСР, а також наркомів НКВС і НКДБ В. Рясного і С. Савченка до 20 серпня 1945 р. відібрати і скерувати на роботу у Закарпатську Україну 209 співробітників ОВС і міліції та 41 працівника органів держбезпеки [7, арк. 106-107]. І вже 11 серпня т. р. «чекістські органи» звітували про перевиконання вищевказаної постанови політбюро.

На підставі наказу НКВС СРСР від 8 лютого 1946 р., а також Указу Президії ВР СРСР від 22 лютого 1946 р. було створене Управління НКВС Закарпатської області, а також підпорядковані йому окружні відділи НКВС – Берегівський, Великоберезнянський, Воловецький, Іршавський, Мукачівський, Перечинський, Рахівський, Свалявський, Севлюський, Тячівський, Ужгородський і Хустський.

26 березня 1946 р. для ефективнішого використання сил і можливостей Народної міліції і дружин у зміцненні законності та забезпеченні належного громадського порядку НРЗУ прийняла постанову «Про об'єднання і координацію Управління внутрішніх справ Закарпатської України». Отож, наприкінці березня 1946 р. закінчилася реорганізація Народної міліції Закарпаття – всі її структури було приведено у відповідність до загальної структури ОВС і міліції СРСР.

Як і на решті території західноукраїнських областей, діяльність радянських органів внутрішніх справ та державної безпеки у Закарпатській області характеризувалась наявністю специфічної функції – боротьби з українським націоналістичним рухом опору ОУН і УПА. Адже відомчі архівні матеріали містили дані про наявність нечисленного збройного підпілля на Закарпатті, а також результати боротьби з ним, відображені у статистичних показниках.

До слова, у доповідній записці начальника УМВС Закарпатської області Супруненка на висновок Особливої інспекції МВС СРСР від 3 грудня 1946 р. йдеться, що основними завданнями, які стояли перед ним після приїзду в Закарпатську Україну в травні 1945 р., були: організація органів МВС; «очистка» їх від випадкових людей, тобто тих, які не визнавали партійні організації і владу Народної ради; не допустити розвитку петлюрівщини в Закарпатській Україні; вжити заходів щодо ліквідації крайового проводу ОУН в Закарпатській області [8, арк. 147].

Інформацію про стан діяльності ОВС у Закарпатській області отримуємо з повідомлення на ім'я міністра внутрішніх справ СРСР № 1588/сн від 30 грудня 1946 р. «Про перевірку агентурно-оперативної роботи Закарпатської області». Дізнаємось, зокрема, що органи МВС і міліції Закарпатської області в умовах якісної неуккомплектованості особового складу з часу їхньої організації все ж таки виконали значну роботу щодо поліпшення охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю, сформували оперативні обліки і агентурно-інформативний апарат, виявили та ліквідували низку оунівських та інших антирадянських формувань. Приміром, зі змісту спецповідомлення Т. Строкача, скерованого Круглову, від 4 листопада 1946 р. №1261/сн «Про виявлення і часткову ліквідацію антирадянської повстанської організації на території Перечинського округу Закарпатської області», дізнаємось про часткову ліквідацію 28 жовтня 1946 р. крайового проводу «Закарпатська Україна» (ЗУПА). Внаслідок проведених оперативних заходів було заарештовано 17 учасників цієї організації. До того ж, вилучено 2 автомата, понад 30 тис. рублів, велику кількість промислових товарів. При допиті затриманих Ф. і В. зізнались про створення за їхньою ініціативою у квітні 1946 р. повстанської організації, у яку були залучені вже легалізовані учасники підпілля [9, арк. 96-97].

Чергова аналітична довідка УББ подавала дані щодо результатів боротьби з «політичним бандитизмом» на території західних областей УРСР (за період з 1944 р. до 10 лютого 1947 р.). Зокрема у Закарпатській області за вказаний період було проведено 111 оперативних операцій і засідок, у результаті яких убито 48 повстанців, заарештовано 57, вилучено 91 одиницю зброї, зареєстровано 88 «бандпроявів». Ці показники були несуттєвими у порівнянні з іншими областями. До прикладу, у Волинській області за цей період було проведено 22 687 операцій і засідок, у Дрогобицькій – 24 479, Львівській – 37 878, Рівненській – 15 272, Станіславській – 26 326, Тернопільській – 15 554, Чернівецькій – 2 203 [10, арк. 164].

ЦК КП(б)У продовжував тримати у полі пильної уваги криміногенну ситуацію у західноукраїнському регіоні. Так, 2 лютого 1949 р. була прийнята постанова «Про укомплектування додаткового штату дільничних уповноважених райвідділів МВС західних областей УРСР» [11, арк. 280-281]. Отже, відповідно до інформаційної довідки щодо укомплектування додаткового штату дільничних уповноважених у західних областях УРСР станом на 15 травня 1949

р. у Закарпатській області із 330 осіб, котрі підлягали відбору, було відібрано і призначено 289 осіб на посади дільничних уповноважених (275 осіб – з місцевих кадрів). Як бачимо, така кількість все ще не забезпечила у повній мірі укомплектування штату.

Унаслідок проведених спецоперацій упродовж 1949 р. – травня 1950 р. на території західних областей було виявлено і ліквідовано 492 оунівські проводи, 426 озброєних груп, знешкоджено 1 516 представників керівного складу ОУН і УПА [12, арк. 3]. Зокрема на території Закарпатської області упродовж 1949 р. було убито 14 учасників підпілля, восьмеро з'явилося з повинною, 27 було взято в полон під час боїв, 214 – заарештовано [12, арк. 2].

Після загибелі у березні 1950 р. Р. Шухевича та проведення різних масштабних заходів радянськими каральними органами, зокрема, арештів зв'язкових і функціонерів ЦП ОУН, збройне підпілля швидко втратило боєздатність, переважна більшість осередків підпілля зазнала повного розгрому. Відтак, чергова довідка органів МДБ наводить дані щодо результатів боротьби з націоналістичним підпіллям у західних областях УРСР упродовж 1950 р., з яких й отримуємо показники роботи каральних органів у Закарпатській області. Отже, упродовж 1950 р. на території Закарпаття було убито семеро учасників підпілля, четверо було взято в полон під час боїв, 1 541 з'явилося з повинною, 161 заарештовано, жодної сім'ї не було виселено. Водночас усього по західних областях УРСР упродовж 1950 року було убито 1 786 учасників підпілля, 553 – взято в полон під час боїв, 14 402 з'явилося з повинною, 9 761 заарештовано, виселено 12 076 сімей підпільників та посібників [13, арк. 32].

Наголосимо, що окремі розрізнені групи повстанців, що вціліли, перебували в глибокому підпіллі й ще декілька років продовжували чинити опір. Відтак, станом на 1 лютого 1951 р. органами держбезпеки «розроблялося» з метою ліквідації 2 192 діючих проводи ОУН (у Волинській області – 126, Дрогобицькій – 274, Львівській – 304, Рівненській – 231, Станіславській – 869, Тернопільській – 367, Чернівецькій – 6, Закарпатській – 15) [12, арк. 33-58].

Окремі агенти-інформатори та спецгрупи, добре підготовлені та озброєні органами внутрішніх справ, сформовані суто з кримінальних елементів, під виглядом оунівців нерідко діяли як організатори та учасники бандитсько-грабіжницьких груп. Так, у повідомленні управління боротьби з бандитизмом (УББ) УРСР № 582/см від 9 червня 1949 р. наведено характерні приклади злочинних проявів спецгруп у Дрогобицькій, Львівській та Закарпатській областях у вигляді вчинення крадіжок та грабежів місцевих мешканців, сільських магазинів, які деколи закінчувались вбивствами постраждалих та свідків. Наведемо один із них: «Група агентів-бойовиків Хустського відділу МДБ Закарпатської області під керівництвом агента-бойовика К. за 1948 р. на території округу під виглядом групи оунівців здійснила 13 збройних пограбувань, у низці випадків жорстоко побивши потерпілих» [14, арк. 49].

Сталінський режим у перебігу пришвидшеної радянзації західноукраїнських земель змушений був ще більше централізувати репресивно-каральну систему, щоб максимально об'єднати ресурси, можливість і зусилля всіх її складових елементів. Провідну роль у цьому процесі продовжували відігравати органи МДБ, тотальний контроль яких проникав у всі сфери суспільного життя. Відтак, у жовтні 1949 р. рішенням союзного уряду навіть міліцію передали в підпорядкування МДБ СРСР. Таке рішення було викликане прагненням поліпшити роботу органів міліції та зміцнити її кадри. Водночас була врахована й та обставина, що відразу після закінчення війни розпочиналася чергова хвиля репресій, і органи внутрішніх справ змушені були усіляко сприяти і допомагати органам державної безпеки у виконанні надзвичайно важливої для режиму репресивної функції.

Висновки. Мобілізація всіх сил і засобів командно-адміністративної системи в умовах воєн-

ного часу в період відновлення (Західна Україна, Буковина) і встановлення (Закарпаття) радянського режиму безпосередньо відобразилась на особливостях діяльності органів внутрішніх справ, які отримали компартійне завдання за будь-яку ціну перетворити західноукраїнський регіон у звичайну провінцію радянської держави, авторитет і амбіції якої щораз зростали, зокрема й на міжнародній арені. Особливо значущі масштаби репресивної діяльності правоохоронних органів республіки були зумовлені тим, що її громадянам, наряду з відповідальністю за приписуваний їм «підрив соціалістичного ладу» радянської державності і контрреволюційну діяльність, інкримінувалися звинувачення в націоналізмі. Відтак, це негативно відбивалося на авторитеті ОВС, міліції, якості особового складу, зумовило конфіденційний характер значного пласту нормативно-правової бази організації та діяльності органів правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міліція Закарпаття: становлення, події, факти, сучасність / [упоряд. В. Бонкало]. – Ужгород: Ліра, 2009. – 118 [2] с. : іл.
2. Бронтерюк П.І. Вогонь, що не згасає: Закарпатські правоохоронці – учасники Великої Вітчизняної війни: художньо-документальні оповіді, історичні матеріали, фотодокументи / Петро Іванович Бронтерюк. – Ужгород: Закарпаття, 2005. – 194 с.: фотоіл., фотопортрети.
3. Бронтерюк П.І. Разом із народом: служба дільничних інспекторів Закарпаття: документи, історичні матеріали, нариси / Петро Іванович Бронтерюк. – Ужгород: Закарпаття, 2006. – 251 с.: іл.
4. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань України), ф. 1. Центральний комітет компартії України, оп. 23, спр. 1368, арк. 66.
5. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2432, арк. 61-72.
6. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы / Сергей Ткаченко. – Минск: Харвест, 2000. – (Сер.: «Командос»). – 512 с.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 30, арк. 106-107.
8. ГДА МВС (Галузевий державний архів МВС України), ф. 3. Секретаріат НКВС, МОГП, МВС УРСР, МВС України, оп. 1, спр. 51, арк. 147.
9. ГДА МВС, ф. 3, оп. 1, спр. 80, арк. 96-97.
10. ГДА МВС, ф. 16. Управління боротьби з бандитизмом, оп. 1, спр. 77, арк. 164.
11. ГДА СБУ (Галузевий державний архів СБУ), ф. 13. Колекція друкованих видань, спр. 372, т. 73, арк. 280-281.
12. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 74, арк. 2, 3, 33-58.
13. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 68, арк. 32.
14. ГДА МВС, ф. 3, оп. 1, спр. 115, арк. 49.